

Risks A New Field of Social Research

RISCURILE UN NOU DOMENIU AL CERCETĂRII SOCIALE

LUANA MARES

The paper attempts to analyze the social perception and acceptance of specific modern risks, including risks associated with high technologies, in order to state a broader relationship between risks and modernity. The concept of risk became the key-word as well as the main issue within any forensic or political debate, the main rhetorical resource of the new social movements, and, last but not least, a central concept to any sociological theory of modernity. Apparently, the risks processed within the social communication are directly linked to risk technologies; but the fact that this issue transgressed the frontiers of mere formal analyses, carried out mainly in the industrial and technical research field, seems to point out a more profound linkage between risks, and their social processing, and some structural features of the modern society. This does not necessarily mean that risk technologies are of no importance in understanding and describing the nature of modern risks. Technology is a significant part of the modern life, and therefore consistent with its structural features. Thus, the analysis of the concept of risk has to be integrated in a broader sociological context, and its understanding has to be related to key-variables of social theories of modernity.

Societatea industrială modernă a generat o nouă temă dominantă în cadrul comunicării sociale a ultimelor două decenii: riscurile tehnologice, definirea și percepția, evaluarea și reglementarea acestora.

Dezvoltarea rapidă a tehnologiilor în ultima jumătate a secolului al 20-lea a dus la apariția unui nou domeniu de cercetare: analiza riscurilor asociate acestora. Cercetările legate de riscurile tehnologice s-au dezvoltat inițial în cadrul domeniului tehnic, ca o încercare de definire probabilistică și formalizare a riscurilor, de măsurare și evaluare (risk-assessment), de estimare a costurilor asociate acestora, de determinare a așa-numitelor standarde de siguranță, și, nu în ultimul rând, de stabilire a premiselor comparabilității riscurilor. Analizele formale asupra acceptanței sociale și a comportamentului de risc sunt ulterior completate de analizele de factură psihologică, având ca prim obiectiv stabilirea variabilelor psihologice relevante pentru comportamentele reale legate de asumarea, evaluarea și acceptanța riscurilor tehnologice.

Dacă până cu două decenii în urmă analizele asupra riscurilor tehnologice s-au constituit obiect de dispută exclusiv în cadrul domeniului tehnic (dar și în domeniul asigurărilor, asociate întreprinderilor tehnologice), începutul anilor '80 marchează extinderea acestei problematice la nivelul dezbaterilor publice, c. g. politice, mass-media, organizații non-guvernamentale, asociații civice, etc. Tematizarea riscurilor "scapă" de sub controlul tehnic, i. e. a sistemului expert, devenind un "bun public": retorică și obiect al comunicării sociale pe fundalul științificizării moderne. Acest moment nu se constituie însă ca urmare a dezvoltării rapide a tehnologiilor moderne, și în special a celor de vîrf; nici ca urmare a dezvoltării unui nou domeniu de cercetare. Tematizarea socială a riscurilor, conflictelor și

costurilor sociale asociate introducerii noilor tehnologii a capatat o amploare ce face ca acest aspect al comunicării sociale să nu poată fi datorat, în exclusivitate, unei creșteri "obiective" a pericolelor cărora suntem expuși în societatea modernă (în cazul în care poate fi vorba despre așa ceva). Astfel încât cercetările asupra acestui nou fenomen s-au orientat către depistarea variabilelor structurale "responsabile" pentru aceste manifestări, ce utilizează tehnologiile moderne ca pretext pentru temtizarea riscurilor.

Unii cercetători consideră această dominanță la nivelul comunicării sociale ca un indicator al schimbării relației de raportare a societății industriale la propriile produse științifice și tehnice - argument ce conduce fie la dezvoltarea unei teorii critice la adresa civilizației tehnice (Ulrich Beck, 1986), fie la fundamentarea unor cercetări mai neutre dpdv valoric, care au la bază distincții de tipul tehnologii "clasice" versus tehnologii noi (tehnologiile de risc - Ch. Perrow, 1984). Pentru Luhmann, de exemplu, tematizarea socială a riscurilor este simptomul unei noi raportări a individului și societății la viitorul propriu; viitorul devine dependent de deciziile prezente, în lipsa posibilității controlului sau evaluării consecințelor acestora, caracteristică structurală a societății moderne.

Tocmai această "scăpare de sub control" a problematizării riscurilor devine obiectul de analiză al cercetărilor sociologice. Dacă încercările de definire, măsurare și evaluare a riscurilor au fost circumscrise inițial analizelor tehnice (premisele formal-normative) iar cercetările asupra percepției și acceptabilității acestora au avut mai degrabă o tentă psihologică (premisele psihologice), analizele retoricii riscului și tematizării respectiv comunicării sociale a riscurilor se plasează definitiv în câmpul de interes sociologic (premisele cultural-sociologice), "forțând" astfel dezvoltarea unui cadru social-teoretic mai general care să permită restatuarea variabilelor-cheie ale structurii societăților moderne (Bechmann, 1993).

Scurtă istorie a conceptului de risc

Conceptul de "risc", desi relativ nou, a suferit, în decursul timpului, multe modificări de ordin semantic. Fiecare nouă valență asociată conceptului reflectă, într-o oarecare măsură, funcțiile sociale ce i-au fost atribuite.

Evul mediu "descoperă" noțiunea de nesiguranță și risc în filosofia cămătăriei: își găsește o justificare numai dobânda care compensează riscul de a nu mai primi banii împrumutați înapoi (LeGoff, 1994). Pentru prima oară viitorul este astfel "luat în calcul", devenind parte componentă a economicului.

Noțiunea de "risc" apare însă abia în secolul al 17-lea, fiind utilizată în "limbajul" asigurărilor maritime, pentru a desemna posibilitatea apariției (nu ca valoarea numerică ci mai degrabă ca percepție a posibilității) unui rezultat prost, sub forma unui pericol amenințător, unui potențial distructiv. Posibilitatea unui rezultat prost era luată în considerare în cadrul contractelor de asigurare maritimă mai degrabă ca o consecință a încărcăturii sale emoționale decât ca urmare a unui calcul rațional economic. Acest fapt a avut însă "urme" raționale: convertirea unui sentiment într-o formă contractuală, ce oferea posibilitatea "manipulării" unui viitor perceput ca incert și periculos. Prin asigurarea diferitelor bunuri și mărfuri se încerca evitarea pierderilor posibile, ca urmare a numeroaselor pericole ce "plănușau" asupra negustorilor în cadrul transporturilor; deci, o formă nu atât de combatere a pericolelor ci mai mult de limitare a pierderilor prin transformarea acestora în ceva calculabil.

Abia în secolul al 18-lea, în cadrul jocurilor de noroc, conceptul este dezvoltat ca element al unei teorii a probabilităților: probabilitățile de apariție a unui anumit rezultat sunt asociate cu pierderile și câștigurile.

O nouă dezvoltare a conceptului de risc se datorează teoriei economice care a

reușit să îl integreze, de data aceasta ca urmare a unei argumentații economico-raționale, contractelor și negocierilor economice. În secolul al 19-lea "riscul unei întreprinderi" devine problema esențială a economiei. Situațiile ce caracterizează spațiul economic sunt incerte. Primul pas care s-a realizat a fost transformarea incertitudinii în probabilități (Douglas, 1985), i. e. în ceva calculabil. Probabilitățile odată calculabile, riscurile puteau fi abordate dintr-o perspectivă nouă și rațională. O situație "riscantă" începea acolo unde probabilitățile deveneau determinabile. Iar raționalitatea economică a acțiunii însemna disponibilitatea față de întreprinderi riscante. Riscul se transformase deci în acel ceva calculabil, ce putea fi definit ca produsul între probabilitatea de apariție a unui eveniment și ordinul de mărimea al consecințelor acestuia. A obține avantaje economice înseamnă să riști; să riști înseamnă să accepți probabilități mici asociate unor câștiguri mari și probabilități mari asociate unor pierderi mici și să fi dispus să acționezi în acest sens. A te opune riscului înseamnă să accepți o probabilitate mare asociată unor câștiguri mici, cu scopul minimizării oricăror pierderi. Asupra acestor aspecte teoria economică ajunsese la un grad ridicat de consensualitate.

Disensiunile apar acolo unde riscul este considerat a fi o unitate formală, o măsură obiectivă a pericolului, deci acolo unde apar problemele legate de compararea ordinelor de mărime a diferitelor evenimente, respectiv a consecințelor acestora. În termenii teoriei economice, compararea ordinelor de mărime se traduce prin compararea utilităților. În consecință, una dintre principalele preocupări ale teoriei economice, în secolul al 19-lea, a fost încercarea de a transpune diferitele utilități în termenii unei scale cardinale, deci de transformare a acestora în măsuri obiective. În măsura în care utilitățile pot fi convertite într-o entitate formală, generalizabilă, riscul devine și el, la rândul lui, o măsură ce se pretează unor calcule formale. În secolul al 20-lea devine însă clar că orice

încercare de acest fel este o simplă utopie. Utilitatea, și prin aceasta și riscul rămâne deci o funcție subiectivă de percepție. Compararea rămâne calitativă, și singura speranță a economiei este aceea a relevării unei "ordini" a preferințelor și utilităților la nivel social. În cel mai bun caz, Riscul rămâne o variabilă subiectivă, purtând însă rimbul scientificității.

Premisele formal-normative: definirea conceptului de risc și problemele legate de măsurarea acestuia

Compararea diferitelor riscuri cât și stabilirea unor criterii valide și raționale în acceptarea acestora presupun existența unei definiții cât și a unei măsuri universal valabile a riscului.

Definiția riscului nu a fost considerată inițial ca fiind problematică. Ea a fost pur și simplu preluată din câmpul teoriei economice: riscul ca produs între mărimea pierderilor așteptate și probabilitatea de apariție a pierderilor, sub-forma consecințelor unor anumite evenimente posibile. În acest context riscul apare, pentru prima oară în istoria semanticii sale, asociat unei decizii, și anume deciziei raționale. A lua o decizie rațională înseamnă a lua în calcul diferitele alternative posibile, a evalua consecințele - atât cele pozitive cât și cele negative - ale diferitelor evenimente posibile și, nu în cele din urmă, a calcula probabilitățile de apariție a tuturor evenimentelor posibile. Ca atare, orice decizie rațională presupune o definiție cantitativă clară a riscului, astfel încât acesta să poată fi adecvat evaluat, împreună cu alte costuri și beneficii, în cadrul actului de alegere.

"Obiectivarea" riscului ridică însă o serie de probleme legate de cele două componente constitutive: calculul probabilităților și mărimea costurilor pierderilor (respectiv a costurilor).

Calculul probabilităților. Spre diferența de frecvențe, care sunt valori observate în urma unui experiment sau a repetării unui eveniment, probabilitățile sunt valori calculate, i. e. frecvențe approximate, pe baza unor modele matematice. Putem deci distinge, împreună cu Kaplan și Garrick (1993), între frecvență, ca expresie a unei stări obiective și probabilitate, ca expresie a unui rezultat formulat pe baza inferențelor la nivelul modelelor teoretice, și, în acest sens "subiectivă". Probabilitățile sunt măsuri subiective în sensul că nu exprimă ceva extern, ci mai degrabă o stare internă, starea cunoașterii; subiectivitatea probabilităților trebuie deci înțeleasă în sensul și în limitele subiectivității științifice.

Problema care se ridică deci în legătură cu probabilitățile este cea legată de subiectivitate. Dacă probabilitățile nu sunt măsuri strict obiective, care este gradul lor de subiectivitate și în ce măsură afectează acesta calculul riscurilor și comparabilitatea acestora? Pot fi probabilitățile utilizate în aceste condiții ca măsuri obiective sau este necesară o redefinire a conceptului de risc și o metodologie mai elaborată de calcul a acestuia în sensul unei mai bune "obiectivări" a riscului?

Modalitățile de calcul a probabilităților sunt diferite, funcție - în primul rând - de datele empirice de care dispunem. În cazul tehnologiilor "de risc", în termenii lui Perrow, ca de exemplu reactoarele nucleare, nu dispunem deloc sau doar într-o măsură insuficientă de experiență și date empirice, astfel încât calculul probabilităților va fi complet diferit de cel aplicat unor situații pentru care deși nu pot fi determinate frecvențele pot fi estimate probabilitățile pe baza datelor empirice disponibile. În primul caz, se poate recurge la metoda probabilităților ipotetice, deci la stabilirea unor probabilități "plauzibile" prin intermediul unor grupuri de experți, metodă mult mai puțin riguroasă din punct de vedere matematic, dar aplicabilă în lipsa unor date factice relevante. În cel de-al doilea caz

metodele de calcul sunt "mai directe", în sensul că permit calibrarea unei scale de probabilități luând ca mărime de referință frecvența.

Dacă pornim de la distincția operată de Kaplan și Garrick, conform căreia "statistica se constituie ca domeniu de studiu al informațiilor de tip "frecvență" (...) iar probabilitățile ca știință a prelucrării datelor lipsă" (1993: 106), întotdeauna o curbă a probabilităților frecvențelor va fi o aproximare mai "tare" a obiectivității decât simpla curbă a probabilităților. Deși probabilitatea nu este o măsură aleator subiectivă (i. e., doi observatori raționali, având la dispoziție aceeași informație, ar trebui să ajungă la aceeași cuantificare a riscului), în calculul riscului utilizarea probabilităților frecvențelor (dacă este posibil) este o metodă de creștere a "obiectivității" acestuia.

Mărimea pierderilor. Cuantificarea pierderilor, i. e. transformarea acestora într-o măsură unitară care să permită exprimarea riscului sub forma unei mărimi unitare și, ca o consecință, compararea diferitelor riscuri, este principala problemă în calculul și evaluarea riscurilor. În general, costurile sunt multidimensionale și deci ireductibile la o unitate specifică de referință. În al doilea rând odată exprimate costurile sub forma unor funcții de utilitate, respectiv a unor utilități așteptate, are loc o importantă pierdere de informație.

Problema acceptabilității riscurilor este strâns legată de evaluarea mărimii pierderilor sau a costurilor. Nowitzki (1993) face distincția între riscuri inacceptabile, care se plasează deasupra limitei capacității de intervenție, riscuri "mari" dar asociate cu dorința de diminuare a lor, care se plasează în câmpul capacității de intervenție și riscuri acceptate zilnic, fără a se opera vreo intervenție. Ultimele două categorii constituie "riscurile acceptabile". Pentru stabilirea acestor riscuri sunt însă necesare, afirmă Nowitzki, niște criterii de evaluare a riscurilor și de diagnosticare a nivelului acceptabil. Nowitzki identifică trei categorii meto-

dologice de stabilire a acestor criterii: a. premisele comparării riscurilor; b. analizele de tip economice; c. metoda metasistemelor.

a. **Premisele comparabilității riscurilor** pornesc în stabilirea unui nivel acceptabil al riscurilor asociate unei noi întreprinderi prin compararea acestora cu valorile de referință stabilite pe baza riscurilor deja cunoscute. Metodele specifice de diagnosticare a pragului de acceptabilitate utilizate în acest tip de analiză sunt: 1. **metoda preferințelor relevante** (sau manifeste) - ce utilizează ca punct de pornire analiza deciziilor luate la nivel social în situații similare, pornind de la premisa că "o societate ajunge la un echilibru practic optimal între riscurile și beneficiile legate de o anumită activitate prin intermediul metodei încercare-eroare" (Rowe, 1983 - apud. Nowitzki, 1993: 131); 2. **metoda preferințelor exprimate** - metoda cea mai directă, realizată pe bază de interviuri și chestionare, presupunând deci "implicarea", la acest nivel, a populației în procesul decizional; 3. **metoda preferințelor implicite** - pornește de la ideea că legile unei societăți sunt reflecții ale preferințelor populației în contextul unui cadru economic dat.

b. **Analizele economice** - nu pornesc de la întrebarea dacă sursele de risc sunt ca atare acceptabile sau nu; ele operează strict la nivelul analizelor cost-beneficiu. Ca metode concrete sunt utilizate metoda analizei cost-beneficiu, analiza eficienței costurilor și analiza repartitiei sociale a costurilor și beneficiilor (vezi Nowitzki, K. D., 1993).

c. **Analiza Metasistemelor** - combină diferitele metode pentru stabilirea unui număr suficient de criterii de decizie în situații ce prezintă un grad mare de complexitate, fie prin intermediul întocmirii unei liste de indicatori relevanți, fie prin analiza feed-back-urilor secvențiale ale costurilor respectiv beneficiilor.

Riscul, ca măsură "obiectivă", așa cum a fost definit în modelele matematice și decizionale ale teoriilor economice, nu a

"rezistat" însă în analizele asupra riscurilor tehnologice, în special a celor legate de noile tehnologii nucleare, de a căror defectare sunt legate probabilități mici (necalculabile prin statistici matematice) și costuri foarte mari (netransformabile integral în unități monetare) (Bechmann, 1993, Krueger, 1986). S-a ajuns astfel la un paradox: tocmai acele studii menite să demonstreze probabilitatea foarte redusă a unor accidente tehnice au condus la inacceptabilitatea socială a riscurilor legate de acestea (Luhmann, 1991).

Abordarea psihologică: conceptul de risc subiectiv

Punctul de pornire cât și justificarea cercetărilor de natură psihologică au fost problemele ridicate de "obiectivarea" riscului. Cercetările psihologice, deși iau ca referință modelul deciziei raționale, încercă să pună în evidență comportamentul real decizional în condițiile unei raționalități limitate, pornind în special în acest demers de la datele empirice disponibile. Accentul se mută pe componenta subiectivă a riscului: percepția și evaluarea acestuia de către subiectul real. Majoritatea acestor cercetări se finalizează sub forma unei liste de factori ce influențează, în situații concrete, comportamentul decizional și percepția riscurilor. De exemplu, percepția riscurilor este sensibilă la diferența riscuri voluntare/involuntare (ex.: conducerea automobilelor, fumatul versus deschiderea unei fabrici în vecinătate), riscuri controlabile/necontrolabile (de ex.: utilizarea avionului vs. utilizarea propriei mașini); Riscurile asociate unor tehnologii noi sunt mai greu acceptate decât cele asociate unor tehnologii "cunoscute și experimentate, riscurile asociate cu costuri decalate temporal sunt mai ușor acceptate decât cele cu costuri imediate. O tendință importantă pusă în evidență de aceste studii este aceea conform căreia subiecții puși în situația de a evalua riscurile iau în calcul cu precădere

dimensiunile pierderilor și mărimea costurilor neglijând aproape complet probabilitățile de apariție a diferitelor accidente.

Dezavantajul major al acestor lungi liste de factori care pot influența acceptanța și evaluarea riscurilor și deci și deciziile legate de acestea, este acela de a obstructiona orice încercare de fundamentare a unei teorii coerente, care să poată explica problematizările la nivel social în raport cu riscurile (Bechmann, 1993).

Analizele psihologice orientate către procesele sociale de acceptare și decizie asupra diferitelor riscuri, utilizează în demersurile lor două premise suplimentare: 1. fiecare individ dispune de un sistem consistent de preferințe; 2. preferințele sociale constituie un sistem agregat de preferințe individuale, care asimilează noile preferințe pe cât posibil rezolvând contradicțiile. Nici aceste tipuri de studii nu au condus însă la acumularea unor rezultate care să devină relevante pentru surprinderea proceselor sociale asociate percepției și retoricii riscurilor în societatea modernă.

Premisele culturale și sociologice: dimensiunea socială a conceptului de risc

Cercetările asupra riscurilor s-au constituit inițial ca un domeniu specific în cadrul sectorului industrial având ca obiectiv analiza noilor tehnologii, riscurile legate de implementarea acestora, stabilirea unor standarde de siguranță cât și evaluarea acceptanței și pragurilor acceptabilității tehnologiilor. Analizele formale cât și cele de natură psihologică s-au dovedit însă a fi incomplete și nesatisfăcătoare în explicarea unor procese sociale legate de acceptanța și percepția socială a riscurilor. Chiar și procesele de redefinire socială a riscurilor nu păreau a avea nimic în comun cu diferitele conceptualizări de natură tehnică.

Neexplicat a rămas și motivul pentru care comunicarea asupra riscurilor a "scăpat" de sub controlul tehnicului, devenind subiect de dispută întâi în perimetrul analizelor științifice interdisciplinare apoi obiect al comunicării sociale, retorică dominantă la nivelul discursurilor politice, și nu în cele din urmă tematizare fundamentală a noilor mișcări sociale ale anilor '80 (mișcările ecologice, de pace, antinucleare, chiar și feministe).

Analizele culturaliste și sociologice au încercat să ofere rezolvare coerentă a problemelor rămase neclarificate în analizele de natură "tehnică", recunoscând riscurilor dimensiunea lor socială și temporală, subsumându-le caracteristicilor societății moderne. Întrebări legate de definirea respectiv construcția riscurilor tehnologice în cadrul anumitor grupuri sociale, de mecanismele prin care tematizările riscurilor devin dominante, de factorii sociali ce duc la percepția, evaluarea și acceptanța riscurilor, de repartitia costurilor sociale asociate riscurilor, de retorica riscului ca dominantă a comunicării sociale, ca temă-cheie a dezbatelor publice, constituie în ultimul deceniu atât pretextul cât și piatra de încercare a oricărei teorii a modernității (U. Beck, A. Giddens, N. Luhmann, C. Offe, M. Douglas, Wildavsky ș. a.).

Abordarea culturalistă: a conceptului de risc ca "liant" moral al societății moderne.

Teoria "culturală" (denumită ca atare de M. Douglas, A. Wildavsky, M. Thompson) încearcă să răspundă la întrebări de genul: cum se constituie semantica riscului și ce funcțiuni îndeplinește acest concept în cadrul societății moderne, pornind de la factori explicativi și *pattern*-uri de natură culturală.

Orice societate dezvoltă și standardizează anumite forme culturale, ce acționează ca mijloace de constrângere, ca liante ale vieții sociale. Pentru că majoritatea acestor forme sunt lingvistice formulate și

circulate, o importanță deosebită o capătă vocabularul, ca mijloc de realizare al procesului de omogenizare culturală (concept introdus de E. Gellner). Aceste forme culturale standardizate și suptuse unui proces de omogenizare au un pronunțat caracter moral.

Orice eveniment perceput ca fiind o amenințare este strâns relaționat cu principiile morale. Astfel se realizează o coeziune socială care permite depășirea momentelor critice. În societățile preindustriale, afirmă Douglas, pentru astfel de scopuri era apelat un vocabular de factură religioasă: "păcatul" era conceptul ce permitea moralizarea și politizarea pericolelor. Păcatul și tabuul erau cuvintele cheie ale perioadei premoderne: ca resurse retorice ele promovau deschiderea comunităților închise, cel puțin în lumea creștină, stimulând astfel și mobilitatea socială.

Din acest punct de vedere păcatul și riscul sunt echivalente, afirmă Douglas. Ele corespund aceluiași nevoi de solidaritate, joacă însă roluri complementare, în sensul că riscul "apără" individul de societate, în timp ce păcatul "apără" societatea de individ. Ambele sunt însă mijloace de apărare, în fața unei amenințări a celor mai prețuite instituții sociale: comunitatea, în epoca premodernă, individul și drepturile sale, în epoca modernă. Dacă amenințările sunt sau nu reale nu este important; important însă este modul în care ele sunt moralizate și politizate de către societate.

Dacă în perioada premodernă păcatul constituia principalul cuvânt cheie, odată cu trecere la societatea industrială modernă discursul public se orientează către un vocabular de factură științifică. "Riscul" este în permanență, în discursul politic actual, asociat cu potențialități negative, cu evenimente amenințătoare, pierzându-și în fond caracterul neutru de care beneficia în cadrul teoriilor științifice. De ce are acest cuvânt o forță moralizatoare atât de mare, este o întrebare la care nu se poate răspunde fără a se ține cont de caracteristicile societății moderne. Specialiștii consideră societatea industrială modernă ca fiind prin excelență o

societate de tip individualist. Individualismul, ca tip cultural, ar promova în permanență dezvoltarea științifică, dacă considerăm acest tip cultural ca similar mai degrabă unei economii de piață decât unui sistem de guvernare. Chiar și principiile de bază care orientează procesele științifice subscriu principiilor unei economii de piață. Ca urmare știința este cea care poate conferi criterii de validitate și autoritate dezbaterilor politice, deoarece acest tip cultural nu poate fi asociat cu nici o altă formă de autoritate (Douglas, 1990). Procesul de atribuire a responsabilităților cât și procesul atribuirii de vină sunt dependente la rândul lor de tipul cultural: în cazul individualismului, eșecul individului este considerat a fi o urmare a incompetenței sau a "ghinionului". Cum ar spune unii economiști, "people may be dumb but markets are always smart".

**Teoria sistemelor funcțional diferențiate:
conceptul de risc ca purtător al
modernității**

Teorie și realitate socială

Orice teorie asupra socialului pornește de la stabilirea caracteristicilor structurale ale societății, variabile ce stau la baza oricărui proces social de schimb, comunicare, interpretare respectiv ideologizare. Ca atare orice teorie a socialului este puternic ancorată în temporalitate. Ea chestionează diferitele posibilități evolutive sau interpretative, căutând reprezentativitatea întregului în particular; orice proces dominant la nivelul comunicării sociale trebuie interpretat în lumina variabilelor și caracteristicilor structurale, definitorii ale societății prezente. "Conceptele social-teoretice sunt nu numai constructe științifice ci simultan și expresii ale unei conștiințe ale problemelor factice în și din societate. Ele sunt forme reflexive și personifică soluții recunoscute, ce și-au găsit "sedimentarea" instituțională în societate" (Bechmann, 1993: 238). Astfel că istoria conceptelor-cheie în analiza socialului

se suprapune cu istoria societăților: în final evoluția societății este cea care dă seama de evoluția conceptuală, selectarea conceptelor având drept criteriu practic relevanța acestora pentru diferitele conjuncturi sociale.

Secolul al 18/19-lea, marchează, pe plan macrosocial, trecerea de la feudalism la capitalism, de la tradițional la modern, iar normativ trecerea la hegemonia Europei occidentale, "descoperind" conceptele de contract (revoluția economică: economia de piață), drept subiectiv (revoluția politică: democrație), și individualism (revoluția etică). Procesele diferențiatorii inerente dezvoltării ulterioare conduc la dominația unor noi concepte ca legitimitate, stat vs. societate, secularizare, capital vs. muncă. Secolul al 20-lea marchează o nouă etapă a dezvoltării sociale ducând în plan științific la noi conceptualizări: birocratizare, socializare, echilibru dinamic etc., corespunzătoare teoretice ale analizelor parsonsien. Sfârșitul secolului al 20-lea aduce cu sine imaginea unei realități complet diferite: o societate structural incapabilă de a integra consecințele proprii structurii. Critica modelului parsonian pornește de la contradicții și paradoxuri generate de diferitele relații între instituțiile fundamentale ale societății moderne, ca de ex.: libertate individuală/ dependență instituțională (Coleman, 1982), muncă/ producție (Beck, 1986), stat social/ cetățeni (Luhmann, Habermas), familie/ reproducție (Beck, 1986), societate/ natură (Luhmann). Aceste critici marchează accentuarea contradicțiilor teoriei modernității: "criza statului social", "imposibilitatea unei guvernări democratice", pe scurt, "criza modernității". În acest context apar noi concepte capabile să problematizeze și să ofere interpretări diferitelor procese sociale particulare, fără a renunța la generalitatea și reprezentativitatea întregului. Unul dintre acestea este conceptul de risc.

Premise și consecințe ale teoriei sistemelor funcțional diferențiate

Teoria sistemelor funcțional

diferențiate (Luhmann) pornește de la o constatare aparent banală: creșterea complexității sociale, i. e. creșterea posibilităților acționale, comunicative în societățile moderne (mijlocul secolului al 18-lea). Diferențierea stratificată este înlocuită de o diferențiere funcțională ce duce la conturarea și respectiv autonomizarea sistemelor sociale parțiale, e. g. sistemele științific, politic, economic, educațional, religios. Autonomizarea sistemelor sociale parțiale se traduce în teoria sistemică prin înlocuirea unei logici generale caracteristică societății ca întreg cu diferitele "logici" dezvoltate de fiecare sistem în parte. Evoluția și reproducerea fiecărui sistem parțial urmează deci o logică proprie. Nu mecanismele reproductive sunt cele ce diferențiază sistemele sociale, ci operațiile și codurile ce stau la baza acestor mecanisme de reproducere a elementelor prin intermediul comunicării. Sistemele sociale utilizează o codificare binară² în procesul structurării proprii comunicări. "Evenimentele codificate capătă în cadrul proceselor de comunicare valoare de informație, evenimentele necodificate joacă rolul de perturbatori" (Luhmann, 1990: 77). Orice informație externă este preluată selectiv și prelucrată de către sistem în concordanță cu codul propriu.

Care sunt consecințele imediate ale diferențierii funcționale a sistemelor sociale?

O primă consecință ar fi aceea că societatea modernă nu mai permite o descriere a sa ca întreg iar integrarea socială se realizează prin îmbinarea descrierilor proprii fiecărui sistem social parțial. "Valorile și acțiunile nu mai constituie punctul de referință final al societății. Omul ca element central al societății își pierde fascinația și semnificația" (Beckmann, 1993: 247).

O a doua consecință este societatea acentrică. Nici un sistem parțial nu mai poate revendica reprezentarea societății în ansamblul ei; societatea modernă nu mai dispune de o instanță centrală autoreflexivă sau orientativă.

O a treia consecință a creșterii complexității sociale, respectiv diferențierii

funcționale este schimbarea reprezentărilor și prelucrării temporalității. Orizontul temporal s-a deschis către viitor, trecutul ne mai reprezentând criteriul orientativ pentru acțiunea socială. Modernitatea a "produs" o creștere semnificativă a "nevoii" de luare în calcul a unui viitor incert, de modalizare reflexivă a temporalității prin operarea distincției viitorul prezent/ prezentul viitor. Acest mod de "instituționalizare a timpului" (Elias, 1988) face ca experiența de viață dominantă a omului modern să fie contingenta socială. Orice realitate socială odată considerată ca rezultat al unui comportament decizional devine o formă din mulțimea posibilităților deschise dar nerealizate. Cum se justifică însă comportamentul decizional ca fiind definitoriu pentru structura societății moderne și pentru comportamentul omului modern?

Diferențierea funcțională produce în termenii lui Luhmann o "supraproducție structural condiționată a posibilităților" și ca atare și o presiune permanentă asupra comportamentului decizional. Creșterea complexității și necesitatea luării în calcul a posibilelor stări viitoare duc cu necesitate la dezvoltarea unor structuri sociale capabile să opereze cu un grad ridicat de incertitudine și nesiguranță; mecanismele cognitive, adaptative și autoreflexive înlocuiesc vechile mecanisme normative și morale. Societățile moderne au găsit o formă proprie de operare cu nesiguranța și incertitudinea care le distinge de formele societale anterioare: instanțierea viitorului în prezent prin intermediul deciziilor, respectiv riscurilor subsumate acestora. În acest context, chiar și neluarea unei decizii constituie o decizie.

Riscul - un concept social-teoretic

În conceptul de risc "se cristalizează experiențele fundamentale și problemele unei societăți înalt industrializate și în multe domenii științificizate" (Bechmann, 1993: 238). Riscul este un concept strâns legat de decizie. Orice comportament decizional

implică asumarea unui risc, inclusiv riscul de a evalua corect respectiv fals posibilele costuri și beneficii legate de o acțiune sau alta. Riscul reprezintă deci o formă de relaționare a costurilor și beneficiilor în raport cu o decizie, decizie ce face ca un viitor necunoscut să devină atribuibil. Asumarea riscurilor devine forma de existență inevitabilă a acțiunii sociale, iar societatea modernă se "transformă" într-o "societate a riscurilor" (Risikogesellschaft, Beck, 1986). Societatea modernă este o societate a riscurilor în măsura în care toate pericolele sunt interpretate ca riscuri, creându-se astfel o creștere a necesității comportamentelor decizionale.

Riscul este deci un concept de natură socială și temporală: el este structural înscris în societatea modernă, chiar dacă nu ca premisă strict determinată. Nici acceptanța sau absorbția riscurilor nu este o problemă specifică a deciziei individuale. Atât mecanismele ce influențează acceptanța cât și cele de absorbție a riscurilor sunt dezvoltate, și în acest sens eficiente, la nivel social.

Riscurile se constituie ca paradoxuri (Luhmann, 1990, Bechmann, 1993): asumarea unui risc nu duce la absorbția nesiguranței ci la amplificarea acesteia; neasumarea aceluiași risc crește nesiguranța legată de posibilitățile deschise de asumarea sa. Știința și respectiv cunoașterea științifică - prin intermediul căreia are loc definirea și evaluarea riscurilor - nu reprezintă, contrar așteptărilor asociate acestui tip de demers, garanții ale creșterii siguranței. Aparent acest fapt poate duce la dizolvarea mitului raționalității. Cunoașterea este însă în același timp și singura modalitate de convertire a pericolelor în riscuri: ea duce la o analiză sistematică a datelor și informațiilor adesea intuitiv disponibile, la transformarea cauzalităților, extern atribuite și deci strict determinate, în contingente sociale și, ca o consecință, la depistarea celor "responsabili". În acest sens, această formă de prelucrare a nesiguranței este eminamente rațională.

Riscul este o formă reflexivă de

decizie: dorința de minimizare a pierderilor cât și de exploatare a posibilelor beneficii duc împreună cu actul decizional propriu-zis, i. e. evaluarea unor consecințe incerte și proiectate într-un viitor necunoscut, la funcția "auto-corectivă" a riscului (Japp, 1990b).

"A devenit viața în societatea modernă mai riscantă?" este una dintre problemele mult disputate atât în cadrul comunităților științifice cât și în cadrul dezbaterilor publice și politice. Teoria culturală consideră că nu; pericolele s-au schimbat, unele înlocuindu-le pe altele, iar riscul a devenit un concept cheie în comunicarea socială. Teoria sistemelor funcțional diferențiate răspunde afirmativ: atâta timp cât riscurile sunt asumate, deci asociate actelor decizionale, ele s-au înmulțit odată cu diversificarea posibilităților acționale, ca urmare a creșterii gradului de complexitate și selectivitate a structurilor, respectiv sistemelor sociale. Iar problematizarea și tematizarea riscurilor tehnologice s-a dovedit a fi o formă adecvată de reacție socială la problemele și contradicțiile structurale ale societății moderne. În termenii lui Dahrendorf "obsesia" riscurilor în societatea modernă se datorează, în termenii unei "raționalități sociale", amenințării însăși "șanselor de viață". Șansele de viață (Lebenschancen) sunt definite ca fiind produse între ligaturi⁴ și opțiuni⁵. În societatea modernă opțiunile au cunoscut o adevărată explozie, dar aceasta în special realizată pe scama scăderii numărului de ligaturi. Prin descompunerea ligaturilor însă poate fi crescută - cu sens - cantitatea opțiunilor, numai până la un anumit punct; de la acest punct încolo opțiunile își pierd sensul, "deoarece se constituie într-un vacuum social, mai bine, într-un deșert social, în care nici o coordonată cunoscută nu face preferabilă o direcție acțională sau alta" (Dahrendorf, 1979). Simple opțiuni, fără ligaturi reprezintă în același timp absența oricărei morale.

Tehnica și riscurile tehnologice

Mai mult ca niciodată în societatea

modernă riscurile sunt asociate tehnologiei. Distincția între tehnică și natură, capabilă să ofere premisele soluționării problemelor morale, religioase, etc. legate de definirea, evaluarea și acceptabilitatea riscurilor devine, în societatea modernă neoperativă.

Luhmann pornește de la o ingenioasă definiție a tehnicii: tehnica și tehnologia ca "simplificare funcțională în mediul cauzalității" (Luhmann, 1991: 97). Relațiile cauzale sunt izolate (închidere cauzală) în vederea unui grad mai ridicat de controlabilitate a situațiilor. Tehnica crează rigiditate în cadrul domeniului simplificat prin încercarea de a elimina și controla interferențele cu orice factor extern. Dacă izolarea unor relații cauzale implica riscul apariției în cadrul sistemului izolat a unor interferențe neprevăzute, repetarea procesului nu face decât să reproducă, și deci să amplifice, riscul, acesta devenind o caracteristică intrinsecă a tehnicii. Tehnica este în acest sens o strategie de reducere a complexității cauzale globale, operând distincția între cauzalitate externă și internă; și ca atare ea este orientată spre cuplare rigidă. Raționalitatea cauzalității tehnice se constituie însă sub forma unui paradox: tehnologiile produc "riscuri potențiale tehnice sau ecologice, care datorită necontrolabilității sistemelor interactiv complexe și rigid cuplate, se sustrag raționalității tehnice-cauzale... ele sunt raționale (în raport cu scopul cauzal intențional) și în același timp iraționale (în raport cu riscurile potențiale "înscrise" în însăși structura lor)" (Japp, 1990b: 45).

Ce se întâmplă însă atunci când rigiditatea devine din ce în ce mai pronunțată, i. e. atunci când tehnica devine mai sofisticată și cuprinzătoare? Riscul scade, aparent, ca urmare a controlabilității crescute. Dacă ne gândim însă la "tehnologia de vârf" devine evident faptul că noi riscuri sunt astfel introduse în sistem (în special în cazul tehnologiei așa-numite de siguranță sau protecție). Tehnologia de siguranță este introdusă ca strategie tehnică de rezolvare a

problemelor tehnice; ea este gândită cu scopul de a reduce riscurile tehnologice, inițiind un nou ciclu de creștere a gradului de complexitate a sistemului cauzal izolat și ca urmare, de creștere a rigidității, amplificând astfel riscurile asociate. Astfel se ajunge la un paradox: "problemele tehnicii apar în urma încercării de a rezolva problemele tehnice cu mijloace tehnice" (Luhmann, 1991: 100).

Mediul înconjurător, ca sistem cauzal extrem de complex, nu poate supraviețui rigidităților: pentru a-și menține capacitatea reproductivă și de adaptare trebuie să opereze în permanență cu flexibilitate. Tehnica conduce la procese ireversibile în măsura în care nu poate fi "deconectată" atunci când se dorește, deci în măsura în care declanșează procese neprevăzute. Încercarea de a menține tehnica reversibilă, controlabilă și repetabilă crește considerabil riscurile inițiale; astfel reapar și se reproduc ireversibilități și lipsa controlului. "Tehnica nu are limite, ea este o limită, și în final va eșua nu datorită naturii ci datorită ei înșiși" (Luhmann, 1991: 105).

Societatea, sistemele sociale, funcționează după o logică diferită de cea a mediului înconjurător. Astfel că problemele ecologice iau naștere tocmai datorită funcționării tehnicii și nu invers, i. e. nu tehnica rezolvă problemele ecologice. Pornind de la această premisă devine necesar să ne îndreptăm atenția și către cercetările asupra mediului înconjurător. Două dintre teoriile cele mai importante sunt teoria nivelelor ierarhice și cea a dezechilibrului. Ambele au la bază principiul autoreglării și a mecanismelor preadaptative. Sistemele ecologice sunt fie organizări ierarhice (diferențiate pe nivele) de componente cu rate procesuale respectiv frecvențe diferite, ce au la bază constrângeri autoreglabile, fiind deci sisteme flexibile și relativ decuplate, fie "sisteme deja perturbate", care datorită potențialului propriu de fluctuație (resilience), pot absorbi diferitele perturbații, caracterizate însă tot printr-o structură laxă. Sistemele ecologice pot fi destabilizate sau pot chiar colapsa datorită

"atacurilor" ce impun o structură rigidă, determinând pierderea capacității de adaptare.

Ecosistemele sunt "programate" să acționeze în condiții de nedeterminare, în timp ce structurile sociale se orientează către transformarea indeterminării în incertitudine respectiv absorbția incertitudinii. Cum pot, în aceste condiții, reacționa sistemele sociale la riscurile ecologice? Cum pot fi împacate capacitățile acționale ale socialului cu așteptările de indeterminare ale ecosistemelor în condițiile unei raționalități tehnico-cauzale paradoxale?

Tehnologiile de risc

Tehnologiile de risc sunt, în definiția lui Ch. Perrow, acele tehnologii pentru care accidentele sunt "normale" și care încorporează potențiale catastrofice. Potențialul catastrofic este definit în termenii expunerii unei a treia sau a patra parte, neimplicată în promovarea tehnologiei, la riscuri majore. Potențialele victime sunt fie "trecătorul nevinovat" fie generațiile viitoare. Accidentele sunt normale pentru acele tehnologii complexe, înalt interactive, caracterizate de o "cuplare" rigidă a elementelor componente. Acești parametri de ordin tehnic nu pot fi, în cazul tehnologiilor de risc, îmbunătățiți semnificativ prin măsuri de ordin tehnic sau organizațional. Cuplarea înalt rigidă a componentelor constitutive este deci un nou element definitoriu pentru acest tip de tehnologii (Japp, 1990b).

Cum pot fi descrise riscurile asociate "tehnologiilor de risc"? În primul rând, consecințele accidentelor în cazul tehnologiilor de risc sunt globale, universale, i. e. grupurile expuse acestor riscuri nu pot fi clar delimitate. În al doilea rând, ele sunt ireversibile, în sensul că nu poate exista un "remediu" tehnic pentru contracararea lor. O altă caracteristică a riscurilor asociate acestor tehnologii este faptul că nu există soluții nedispute, fie disponibile fie intrevizibile în viitorul apropiat. Deși probabilitățile de producere a accidentelor sunt estimate de către specialiști

RISCURILE - UN NOU DOMENIU AL CERCETĂRII SOCIALE

ca fiind foarte mici consecințele acestora sunt imprevizibile, necontrolabile iar riscurile asociate par a fi foarte greu reductibile.

O altă dimensiune a riscurilor tehnice și ecologice asociate acestor tipuri de tehnologii este dimensiunea temporală. În analiza și evaluarea acestor riscuri timpul devine o resursă rară. În primul rând timpul afectat acestora analize este limitat; aceasta nu constituie însă o specificitate a evaluării riscurilor de acest tip ci este o caracteristică fundamentală a oricărui comportament decizional. Tipic acestor analize este însă dezvoltarea și integrarea socială paralelă a tehnologiilor într-un ritm foarte alert; problematizările și datele legate de acestea se schimbă foarte repede astfel încât orice decizie legată de aceste tehnologii respectiv de riscurile subsumate acestora este cel puțin în parte "fictivă" și învechită.

Risc versus siguranță

Dacă acceptăm faptul că odată cu începutul modernității decizia devine forma principală de expresie comportamental-acțională (ca urmare a unei contingente sociale pronunțate), și că tehnologia, prin însăși natura ei, nu poate oferi minimizarea ci doar escaladarea riscurilor, atunci orice încercare de a opune riscului siguranța pare a deveni inutilă. Tematizarea riscurilor, devenită retorică dominantă în cadrul comunicării sociale -atât la nivelul mișcărilor sociale cât și la nivelul sistemului politic, are ca punct de pornire perechea conceptuală risc/siguranță. Această falsă distincție se dovedește însă a fi foarte eficientă din punct de vedere emoțional (Luhmann). Siguranță nu există, afirmă Luhmann. Siguranța nu este decât o ficțiune socială, ca pereche conceptuală a riscului, doar un concept gol. Dar ceea ce aduce cu sine utilizarea acestei distincții este universalizarea unei conștiințe a riscului. Nu există decizii sigure și decizii riscante; respectiv, nu putem alege între alternative sigure și alternative riscante. Siguranța este exclusă. Păcatul originar pare a fi sursa imposibilității

siguranței totale. Chiar și neluarea unei decizii aduce cu sine un risc.

Riscul pare a fi o formă mai blândă a nesiguranței de unde și asocierea acestuia cu siguranța. Nesiguranța totală poate fi ameliorată prin intermediul calculului riscurilor; dar relativă "siguranță" astfel dobândită nu reprezintă nicidecum siguranța unei lumi lipsite de alternative. Pe de altă parte decizia, respectiv calcularea riscurilor, nu trebuie izolate de contingenta socială: orice calcul asociat acesteia se poate dovedi a fi corect sau fals, în raport cu stări viitoare nu putem opera decât cu informații lipsă (Bechmann). "Conceptul de risc deține o funcție de alarmă în raport cu reprezentarea nesiguranței. El semnalizează că față de pericole se poate face mai mult: recuperarea unei informații mai complete, mai mulți bani investiți, mai multe legi de reglementare" (Bechmann, 1993: 242).

Riscuri versus pericole

Deși în teoria culturalistă se tematizează riscurile în context social, nu operează nici o distincție între risc și pericol. Pentru aceasta, singura diferență pare a fi aceea că riscul presupune probabilități calculabile.

În teoria sistemelor (Luhmann) se operează distincția, mai mult de ordin metodologic, între pericol și risc, pentru a surprinde în special procesele de atribuire a responsabilității.

În cazul pericolelor, consecințele catastrofice viitoare nu sunt privite ca fiind consecințe ale unei decizii, ele sunt extern atribuite și deci independente de acțiunile umane. Dimpotrivă, în cazul riscurilor, potențialele consecințe catastrofice pot fi atribuite unei decizii, chiar dacă procesul de atribuire este dificil sau chiar imposibil. Conștientizarea pericolelor facilitează transformarea acestora în riscuri. De exemplu conștientizarea pericolului unui cutremur poate fi asociată cu posibilitatea mutării într-o zonă neseismică, și deci în final cu decizia de a părăsi sau nu acea zonă; astfel cutremurul

devine un risc asumat.

Riscul și pericolul însă constituie două părți ale aceleiași realități obiectivate: ceea ce pentru decident apare ca risc, devine un pericol pentru potențialele victime. Relația între cele două concepte nu este însă simetrică: "pericolul", ca și "siguranța", se constituie ca un concept reflexiv în raport cu riscul. Pericolul și riscul nu depind amândouă de decizie. Nu orice pericol poate fi atribuit unei decizii, pe când orice risc marchează inevitabil spațiul decizional. Diferența riscă pericol "face posibilă marcarea ambelor părți, dar nu simultan a ambelor părți. Marcarea riscurilor duce la neglijarea pericolelor, iar marcarea pericolelor la neglijarea câștigurilor ce ar putea fi obținute ca urmare a unei decizii riscante" (Luhmann, 1990: 33).

Prin aceasta se explică și dominanța retoricii riscului, în raport cu cea a pericolelor în societatea modernă. Riscul este un concept definit mai mult la nivel social și temporal, i. e. în plan evoluționist, iar importanța care i se atribuie este legată de asocierea acestui concept cu modalizarea reflexivă a timpului și deschiderea orizontului temporal către viitor. "Pentru că viitorul este principal incognoscibil și deoarece societatea în care trăim nu poate fi - datorită noutății ei structurale - satisfăcător descrisă, s-a ajuns la o bizară simbioză de timp și societate, i. e. de nedeterminare determinată pe dimensiunea socială și temporală" (Luhmann, 1990: 57).

Deoarece nu există comportament lipsit de riscuri, cunoașterea nu poate fi considerată ca o trecere către siguranță. Ceea ce însă poate face știința este dezvoltarea unor forme preventive, care chiar dacă nu eficiente pot totuși influența într-o oarecare măsură disponibilitatea pentru asumarea riscurilor, și prin aceasta și premisele esențiale ale producerii accidentelor.

Decidenți versus "victime"

Riscurile tehnologice și ecologice, asociate cu probabilități mici de apariție și consecințe catastrofice, "impun" o nouă linie

de conflict în cadrul comunicării sociale: linia ce desparte decidenții de potențialele victime. Conflictul declanșat în legătură cu demararea celor două categorii este problematizat în termenii perechii conceptuale riscăpericol.

În primul rând, în cazul deciziilor legate de tehnologii analiza cost-beneficiu își pierde din relevanță în măsura în care costurile și beneficiile nu mai pot fi raportate la un singur individ, respectiv decidentul. În condițiilor tehnologiilor de risc nu numai că beneficiile și costurile nu sunt raportabile la indivizi izolați, dar nu poate fi operată principal nici o distincție foarte clară între grupurile de așa-numiți "beneficiari" și potențiale victime. În primul rând pentru faptul că este greu de stabilit clar, în principiu poate fi chiar imposibil⁹, care sunt grupurile posibil afectate. Este clar, spre exemplu, că locuitorii din imediata apropiere a unei centrale nucleare sunt cei mai expuși riscului, neclar devine însă care sunt costurile asupra restului de populație, pe care distanță, pe cât timp și asupra câtor generații. În principiu efectele sunt globale; ele cuprind o parte semnificativă a întregii populații. Incertă este însă distribuția precisă a costurilor (evident inegală) și cu atât mai puțină credibilitate poate fi investită în stabilirea comparativă a acestora (de ex. este diferită balanța cost-beneficiu pentru un locuitor în imediata apropiere a unei centrale nucleare de cea a unui muncitor în aceeași centrală? Cât de diferite sunt costurile unei morți lente de cele ale unei morți subite?, etc.). În raport cu beneficiile situația rămâne la fel de neclară. În principiu beneficiile sunt prezentate ca un bun public, negociate în sistemul politic. Pe de altă parte beneficiarii nu sunt aceeași cu decidenții. Nici deciziile asupra tehnologiilor de vârf nu sunt transparente și ușor atribuibile: lanțurile cauzale se complică, deciziile și consecințele acestora sunt decuplate spațial, temporal și social. Negocierile la nivelul sistemelor politic, economic și științific asupra tehnologiilor de risc urmează logici specifice respectivelor sisteme: logica politicului, economicului, teoriei științifice,

Bunul public deci este disputat prin prisma unor raționalități de ordin economic și politic, știința devenind de multe ori un instrument utilizat în impunerea acestor raționalități. Pe de altă parte odată "socializat" el este supus unei raționalități sociale, diferită spre exemplu de cea economică. Problema rămâne în final deschisă: cât și cine hotărăște cât de public este acest tip de bun public?

Cine are dreptul de a decide și cine sunt victimele ridică o problemă de atribuire la nivel individual, organizațional și social. Diferențele sunt instituționalizate în sistemele funcțional diferențiate ale societății moderne. Instituționalizarea acestor diferențe și universalizarea conștiinței riscului sunt cele două premise care stau la baza schimbării tipului și formelor de solidaritate socială și deci și a raționalității sociale (Luhmann, 1990). Dacă pericolele, extern atribuite, sunt asociate cu o repartitie socială egală a costurilor și beneficiilor, tipul de solidaritate dezvoltat are la baza mecanisme de victimizare, de "purificare". Ca mecanism similar apare, în evul mediu, "eroul" cu dubla sa funcționalitate: cea de apărător, de imagine moralizatoare și pe de altă parte funcția de preluare a acestei responsabilități de pe "umerii" celorlalți (de aia există eroi). O funcționalitate similară se poate atribui și dominației politice: apărarea de pericole. Societatea riscurilor nu mai cunoaște nici eroi, nici domnitori. "Formele de reciprocitate socială de tipul ajutor/loialitate/ajutor sunt înlocuite cu organizații de stat pentru ocrotirea socială care produc o atmosferă revendicativă în cadrul căreia ajutorul este semnificativ mai mare dar concomitent cu acesta crește și dezamăgirea" (Luhmann, 1990: 113). Aceste forme apar instituționalizate în cadrul sistemelor sociale parțiale și sunt supuse logicilor specifice. O altă formă de tematizare a raționalității sociale se constituie la nivelul societal, în cadrul mișcărilor sociale.

În concluzie, putem afirma împreună cu Luhmann că "sindromul implicat (decident)/victimă" nu este diferențiabil, deci heterogenitatea tipurilor de constelații

implicați/beneficiari/posibile victime duce la imposibilitatea trasării unei linii de demarcație care să confere anumitor grupuri sociale o calitate distinctivă. Posibilele victime formează o masă difuză, amorfă și deci, în consecință, "intervențiile sociale" nu pot avea ca obiect decât deciziile și nu "calitatea" de posibil victimă. În acest sens avem de-a face cu o problemă structural asimetrică (Luhmann, 1990). "Orice problemă socială ce nu mai poate fi formulată ca problemă de grup, își caută modalitatea de expresie în comunicare, adică în instrumentul social cel mai general de restabilire a ordinii și dezordinii" (Luhmann, 1990: 121). Masa amorfă a posibilelor victime nu se poate organiza și reprezenta deci are nevoie, structural vorbind, de o "reprezentare" la nivelul cel mai general. Iar această formă de reprezentare nu poate fi decât parademocratică, adică prin autoinvestirea cu reprezentativitate. O astfel de formă o constituie noile mișcări sociale.

Noile mișcări sociale: "cruciade" împotriva distribuției inegale a riscurilor în societatea modernă

Riscurile prelucrate de către noile mișcări sociale.

În ceea ce privește percepția riscurilor nu toate riscurile sunt percepute și prelucrate social în același mod. Unele, deși deloc neglijabile (ca probabilitate de apariție) sunt pur și simplu "ignoreate", altele, de proporții mult mai mici, dacă ar fi să luăm în considerare rezultatele științifice și de cercetare, "prind" teren foarte ușor devenind leitmotivuri și chiar părți integrate ale programelor și platformelor politice. Care sunt riscurile care devin "vizibile" - poate fi tratată ca o problemă contextuală: filtrele sociale și instituționale sunt care selectează aceste riscuri.

Riscurile cu probabilitate mare de apariție asociate unor evenimente cu consecințe mai puțin dramatice sunt sistematic subestimate. "Oamenii se îngrijorează în legătură cu evenimente mediatizate, ce par a

fi dramatice (avioane prăbușite, cu celebrițiți la bord) dar nu se îngrijorează în legătură cu pierderi mai puțin dramatice (ca de exemplu decesele datorate astmei)" (Douglas, 1990: 65). Mass media surprinde în general riscurile asociate cu probabilități medii de apariție, influențând, într-o oarecare măsură procesul de sub-/supraestimare a riscurilor. Important este de asemenea și sentimentul că situația este sub control, că există suficiente cunoștințe în cazul unei desfășurări anormale a unor evenimente. Necunoașterea incertitudinii nu face decât să crească sentimentul de siguranță conducând la subestimarea riscurilor. Poate fi trasată o graniță între riscuri "normale" și riscuri inacceptabile? Despre astfel de standarde științifice care să marcheze o distincție de acest tip aproape că nu poate fi vorba. Astfel de standarde sunt stabilite, la fel ca și standardele de viață și cele morale, cultural.

Noile mișcări sociale preiau și prelucrează acele riscuri, asociate cu probabilități mici de apariție dar care înglobează un potențial catastrofic, deci asociate tehnologiilor de risc. Care este explicația faptului că noile mișcări sociale prelucrează tocmai aceste riscuri? Jost Halfmann (1988) consideră că acest fapt se datorează istoric vorbind, creșterii externalităților și costurilor sociale ale producției industriale, și, ca o consecință, creșterii rolului bunurilor și serviciilor publice. Tehnologiile cu riscuri ridicate sunt considerate și dezvoltate ca bunuri publice însă cu beneficii particulare (cu excepția celor militare). Aceste mișcări sociale preiau în special implicațiile catastrofice ale promovării de către stat a tehnologiilor de risc, protestând în special împotriva distribuției inegale a costurilor și beneficiilor acestor tehnologii. Ele se orientează în special către politizarea și moralizarea externalităților ce se constituie ca potențiale catastrofice de tip ecologic, tehnologic și chiar militar. Partenerul de "discuție" al mișcărilor sociale este statul, ca promotor și principal administrator atât al tehnologiilor de risc cât și al consecințelor sociale al implementării acestor tehnologii.

Halfmann consideră această rezistență la tehnologiile de risc ca făcând parte dintr-un proces mai larg de delegitimare politică a științei și tehnologiei dar și a statului. Luhmann consideră aceste mișcări într-un context mai larg, ca unică formă de expresie a acestei inegalități la nivel societal, în condițiile incapacității structurale a sistemelor parțiale funcțional diferențiale de a prelucra problema costurilor sociale și a distribuției lor inegale.

Aceste riscuri sunt experimentate ca amenințări la sănătate, identitate fizică și mediu înconjurător, și, ca o consecință noile mișcări sociale se constituie ca apărători ai "șanselor de viață" (Dahrendorf, 1979). Noile mișcări sociale crează o punte de legătură între opțiuni și risc/pericol, considerându-se apărători ai "șanselor de viață" în măsura în care construiesc din opțiuni și interese individuale identități colective. Trecerea de la nivelul individual la cel colectiv se realizează prin intermediul diferenței între pericol și risc.

Un alt motiv pentru care tocmai riscurile cu potențiale catastrofice sunt cele asupra cărora noile mișcări sociale atrag atenția este și faptul că ele pot conferi acestora un grad mare de consensualitate și unitate: "în general sunt alese acele riscuri care apar ca amenințări majore la adresa șanselor de viață deoarece ele par fi necontrolabile și ireversibile: centrale nucleare, eco-sisteme dezechilibrate, înarmarea și biotehnologiile. Selectarea acestor riscuri a căror potențial catastrofic pare să depășească orice limită a "acceptabilității" reduce însă la minimum disensul în cadrul noilor mișcări sociale" (Halfmann, Japp, 1992).

Catastrofe, tehnologiile de risc, pericol, șanse de viață par a fi termenii cheie ce marchează spațiul retoric al noilor mișcări sociale.

• Structura noilor mișcări sociale
În primul rând ele se caracterizează prin faptul că temele prelucrate nu sunt specifice unei anumite clase sau grupări sociale ("non-class-issues"). Participanții la

RISCURILE - UN NOU DOMENIU AL CERCETĂRII SOCIALE

aceste mișcări sociale nu prezintă o structură omogenă din punctul de vedere al clasei sociale, al statusului socio-economic sau al afilierii politice. Ei constituie o masă eterogenă și difuză: masa celor expuși, căreia nu i se pot atribui granițe precise.

Noile mișcări sociale nu sunt, spre deosebire de mișcările revoluționare sau pentru dobândirea unor drepturi, teleologice. Ele nu se constituie pornind de la anumite scopuri clar formulate sau pentru a duce la bun sfârșit anumite proiecte sau programe. Ele nu dispun nici de o teorie proprie, nici de o teorie critică: nu propun "proiecte reformatoare, nu aduc alternative, nu vizează schimbarea socială. În mod paradoxal, această ultimă caracteristică face ca noile mișcări sociale să nu fie încadrabile în nici una dintre definițiile clasice ale mișcărilor sociale.

Constituirea lor nu poate fi înțeleasă ca o consecință a unei stări de criză socială ce duce la deprivare; deprivarea socială este mai degrabă lecția învățată în cadrul și prin intermediul mișcărilor sociale. Ele nu se referă deci la nici o realitate obiectivă cognoscibilă, ci tocmai la posibilitățile ce nu "intră" în schema sistemelor sociale și formelor instituționalizate (datorită mecanismelor selective ale acestora); altfel spus ele se referă la forme de organizare socială nerealizate. Constituirea lor este mai degrabă o încercare de a "forța" sistemele sociale, funcțional diferențiate, să elaboreze interpretări ale contextelor problematice. În acest sens, problemele sociale devin accesibile cognitiv actorilor colectivi abia după ce mișcările sociale le prezintă, ca probleme sociale obiective (Japp, 1984).

În literatura de specialitate, și în special în cea germană, există un consens aproape general în ceea ce privește lipsa de premise și debutul alcătoriu al noilor mișcări sociale (Luhmann, Japp, Halfmann, Gerlach, Ahlemeyer, Bergmann). În acest caz, problema centrală devine auto-producerea nms: ele trebuie în permanență să compenseze amenințarea de a se dezintegra și de a deveni difuze. Prin aceasta ele se deosebesc din nou

de mișcările sociale anterioare. Conceptul de autoreferențialitate este propriu teoriei sistemelor autopoietice (Luhmann) dar și teoriei autoorganizării interactive (Weick). În cazul nms acesta se traduce în următorul mod: nu scopurile sau interesele comune sunt cele ce stau la baza constituirii nms ci interpretarea comună, împărtășită de toți participanții, a mijloacelor acționale, ce pot însă servi unor scopuri și interese foarte diverse (un fel de încredere la nivel acțional). De aceea structurile acestor mișcări sunt mai degrabă cooperativ-descentralizate decât strategic orientate. Acest lucru nu trebuie să însemne că scopurile nms sunt simple forme justificative sau raționalizatoare ale proceselor acționale. Scopurile indiferent de modul în care au fost ele produse, au o orientare strategic-politică, deoarece constituirea unei identități colective este strâns legată de interpretarea strategică a "dușmanului" cât și a crizelor și contradicțiilor la nivelul întregii societăți (Japp, 1984).

Ca o consecință, o mare parte a "energiei" acestora este canalizată către menținerea unității. Stabilirea - a posteriori - a unui "scop", destul de larg de altfel, îndeplinește funcția de absorbție sau scădere a incertitudinii, în vederea creșterii integrării interne și a stabilității externe.

Dacă admitem că nms sunt sisteme autoreferențiale, nu cauza producerii lor este importantă, ci procesul de auto-organizare devine problema centrală. În teoria "începuturilor mici" (small beginnings), punctele de pornire sunt mai degrabă situații acționale contingente, ambigue și ne transparente. O schimbare a unei stări de fapt nu constituie cauza evenimentului ci produce un spațiu ce face posibil, printre altele, și respectivul eveniment. În cazul nms, nu crizele socio-economice majore reprezintă cauzele constituirii lor, ci "scoaterea socială din uz" a unor modele interpretative, respectiv declinul lor total, produce un spațiu posibil pentru acțiunea colectivă, care - odată constituită - permite, la rândul ei constituirea unor noi modele interpretative.

Nms apar și se constituie ca o "auto-descriere" a societății ca întreg, tematizând și comunicând probleme ce nu pot fi prelucrate de către sistemele funcțional diferențiate stabile ale societății. Rolul lor pare a fi acela de creștere a rezonanței sistemelor sociale, acționând ca sisteme de imunitate, de alarmă ale societății. Ele atrag atenția asupra unei identități colective în raport cu percepția socială a riscurilor, identifică perturbări provocate de funcționarea sistemelor sociale diferențiate, articulează sentimentul de "teamă", ce nu poate fi combătut prin comunicare (teamă este un sentiment difuz, necodificabil în termeni binari), formează, în ultimă instanță, un lobby pe plan politic; forțând preluarea și problematizarea de către sistemul politic a temelor prelucrate de nms și înglobarea acestora în retorica și programele politice.

Dacă poate fi confirmată teza conform căreia constituirea unui partid politic semnalizează disoluția unei mișcări sociale, atunci putem considera că scopul constituirii nms este chiar disoluția acestora. Acest fapt pare a fi confirmat și de către ipoteza lui Halfrmann a existenței unui așa-numit meta-scop a nms. Întreprinzând o analiză asupra Germaniei și SUA, Halfrmann identifică ca meta-scop suveranitatea, înțelesă nu ca libertate individuală ci ca reprezentare și identitate colectivă; suveranitatea ar avea ca urmare o autonomie individuală, iar libertatea este doar o precondiție a suveranității. Suveranitatea, afirmă autorul, trebuie înțelesă ca un concept paradoxal, menit să rezolve probleme legate de bunul public cu ajutorul unor strategii non-utopice, "comunitare". Conflictul apare din percepția că statul, ca principal promotor al politicilor asociate tehnologiilor de risc, nu aplică o raționalitate socială ci se raliează intereselor celor ce susțin o raționalitate absolută, cea a optimizării economice.

Rezumând, nms sunt expresii ale conștientizării și percepției negative a distribuției riscurilor în societatea modernă, ca efect pervers al acumulării de capital și a

distribuției acestuia, spre deosebire de mișcările anterioare, reacții la distribuția inegală economică și socio-politică în cadrul societății. Ele politizează costurile sociale ale capitalismului, aparținând, în termenii lui Inglehart și Beck, unui curent post-materialist, asociat țărilor cu grad ridicat de modernitate.

Risc și morală

După cum am văzut, atât teoria culturală cât și teoria sistemelor funcțional diferențiate asociază comunicarea socială a riscurilor cu structuri social funcționale respectiv elemente moralizatoare. Morala, o formă de structurare a "relațiilor de respect, respectiv dispreț între oameni" (Luhmann, 1993), face posibilă solidarizarea și acțiunea socială în condițiile unei nesiguranțe crescute. În special în contextul universalizării conștiinței riscurilor, morală devine inevitabil o componentă a discursurilor politice respectiv a comunicării sociale. Dar pentru că morală nu poate prelucra în mod eficient tema riscurilor devine ea înăși o comunicare riscantă. Moralizarea duce rapid la fixarea pozițiilor, la intoleranță și conflict. "O comunicare apare ca morală atunci când sugerează că respectul de sine și respectul față de alții depinde de îndeplinirea anumitor condiții" (Luhmann, 1993: 331). Astfel că de multe ori a moraliza înseamnă a jigni.

Utilizarea moralei ca formă a tematizării riscurilor devine cu atât mai necesară cu cât încrederea⁸ în diferitele instanțe, ce au drept de evaluare și decizie în raport cu riscurile tehnologiilor moderne, scade. Erodarea încrederii în sistemele expert are la bază și politizarea discursului științific în cadrul comunicării sociale. Ruinarea încrederii în deciziile experților duce la exacerbarea comunicării sociale asupra riscurilor și mai departe la moralizarea acțiunilor sociale, ca mecanism de absorbție a nesiguranței.

Moralizarea este eficientă numai atâta timp cât face apel la sentimente, la "raționalitate socială", ca formă de

"autoproducere a societății", de autoreflexivitate a societății, în lipsa oricărui "vârf" (de ex. valori religioase, politice sau economice) în cadrul comunicării sociale (Tourain, 1981). Căci diferențierea funcțională, în cadrul societății moderne, a dus la specializarea comunicării, prin codificare, în cadrul fiecărui sistem social în parte. "Neutralitatea politicii în raport cu probleme de ordin religios și moral, simbolizată în cadrul statului de drept, autonomia științei în raport cu constrângerile sociale, simbolizată în principiul libertății valorice, libertatea dragostei, simbolizată prin valoarea pasiunii - toate acestea stau mărturie pentru procesul de creștere a indiferenței și autonomiei acestor domenii în raport cu orice alte reglementări în afara celor produse de propriile codificări" (Bechmann, 1993b: 260). Ca o consecință, putem afirma împreună cu Luhmann că societatea modernă nu se lasă integrată prin intermediul moralei.

Concluzii

În primul rând scopul acestei lucrări a fost acela de atenționare asupra unui nou domeniu de cercetare în cadrul sociologiei, cercetarea riscurilor, în al doilea rând prezentare a unei noi problematice sociale: retorica riscurilor, procesele sociale de definire și evaluarea a lor - cu atât mai relevantă pentru analizele sociologice cu cât atrage atenția asupra unor caracteristici structurale ale societății moderne, mecanisme de producere și absorbție a incertitudinii și nesiguranței, mecanisme și forme sociale de prelucrare a nesiguranței.

Dacă cercetările asupra riscurilor și-au început cariera în cadrul domeniului tehnic, analizele formal-normative și psihologice reușind într-o mare măsură să "satisfacă" necesitățile interne ale acestui domeniu (în ciuda problemelor inerente), acestea au ajuns în ultimele două decenii să "sară" granițele domeniului tehnic, devenind subiect al comunicării sociale, retorică a

discursurilor politice și dezbaterilor publice, ideologie a noilor mișcări sociale și nu în cele din urmă obiect al analizelor sociologice. Analizele sociologice au încercat să preia conceptul de risc și întreaga retorică legată de acesta în cadrul unor teorii mai cuprinzătoare asupra socialului, și în special asupra societății moderne. Problematika legată de riscuri a devenit astfel atât un pretext pentru cât și piatra de încercare a oricărei teorii asupra socialului.

Riscurile societății moderne sunt legate în primul rând de tehnologiile de vârf, așa-numitelor tehnologii de risc. Prelucrarea acestora la nivel social se datorează însă unor caracteristici structurale ale societății moderne, în contextul creșterii complexității sociale și a presiunii asupra comportamentelor decizionale, și ca o consecință, în contextul universalizării conștiinței riscurilor. Mai puțin importante sunt pentru sociologie riscurile tehnologice ca atare; relevante sunt mecanismele sociale ce duc la escaladarea acestora, respectiv percepției lor, mecanismele și formele sociale de absorbție a riscurilor, pe scurt, modalitățile prin care societatea reușește să "reacționeze" și să integreze produsele proprii ei structuri.

Riscul, împreună cu comportamentul decizional, se constituie în primul rând, ca o caracteristică structurală a sistemelor sociale moderne. Tehnica, la rândul ei, nu reprezintă un mecanism de absorbție a riscurilor ci, dimpotrivă, acționează ca amplificator al acestora, mai ales atunci când încercă să le minimizeze. Creșterea contingenței sociale face ca orice pericol să fie transformat în risc, subsumat unei decizii și deci atribuibil. Sistemele sociale funcțional diferențiate, operând în virtutea unor logici specifice, nu se pot raporta la problemele societății în ansamblul ei decât prin intermediul propriilor "perspective" structurale. Societății moderne îi lipsește deci posibilitatea reprezentării globale, a prelucrării și tematizării raționalității sociale. Această funcție o indeplinesc, prin autoinvestire cu reprezentativitate, noile

mișcări sociale. Astfel încât riscurile, ca produs al modernității, își găsesc dacă nu o rezolvare, cel puțin un semnal de alarmă în vederea creșterii rezonanței sistemelor sociale parțiale, în mișcările sociale.

Riscurile indică în final o schimbare de accent în cadrul problematicei sociale:

conceptele de muncă și capital sunt înlocuite de cele de risc și pericol, conflictul social a cunoscut un proces de translație de la problematica distribuției inegale a capitalului la problematica distribuției inegale a riscurilor de modernizare.

Note și bibliografie

- 1 "Frecvența" se raportează la rezultatele unui experiment dat, care presupune mai multe repetiții. "Frecvența" este de aceea un număr "tare", măsurabil. (...) Probabilitatea este la prima vedere un alt tip de concept. Ea este în principiu definită ca un număr, care transmite o stare spirituală, și pare de aceea "moale", modificabilă, subiectivă și nemăsurabilă - în orice caz nu prin metoda obișnuită" (Kaplan, Garrick, 1993:104).
- 2 Tipuri de coduri binare: drept/ nedrept (sistemul juridic), adevărat/ fals (sistemul științific), plată/ ne-plată (sistemul economic), immanent/ transcendent (sistemul religios), putere/ lipsă de putere (Sistemul politic)
- 3 Riscul, ca pericol conștientizat, asumat și deci legat de un act decizional.
- 4 Ligaturile sunt definite ca "apartenențe" sociale, înțelese din punctul de vedere al individului ca puncte sau cadre de referință.
- 5 Opțiunile sunt posibilități structurale de alegere, cărora le corespund, ca acțiuni, deciziile individuale.
- 6 În acest context riscurile sunt legate de evenimente de multe ori ne-experimentate și deci factice incognoscibile. Demersul este în mod normal în astfel de cazuri următorul: se extrapolează experiențele relaționate, punctuale (ca de ex. accidentul de la Tschernobil) completându-se cu informații deduse științific asupra

consecințelor pe termen lung.

- 7 Prin noile mișcări sociale înțelegem mișcările anilor '80 împotriva armelor nucleare, pentru pace, ecologice; unii sociologi introduc chiar și mișcările feministe în această categorie.

- 8 Încrederea este și ea un mecanism de absorbție, și deci de prelucrare socială a riscurilor (Luhmann, 1993, 1990)

Ahlemeyer, H. W., Was ist eine Soziale Bewegung?, în: ZFS, anul 18, h. 3, 1989.

Bergmann, W., Was bewegt Soziale Bewegungen?, în: Baecker, D., ș. a. (coord.), *Theorie als Passion*, 1987.

Bechmann, G., Einleitung: Risiko - ein neues Forschungsfeld?, în: *Risiko und Gesellschaft. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung*, Bechmann, G. (coord.), Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993.

Bechmann, G., Risiko als Schlüsselskategorie in der Gesellschaftstheorie, în: *Risiko und Gesellschaft. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung*, Bechmann, G. (coord.), Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993, pp. 237-276.

Beck, U., *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt am Main, 1986.

Beck, U., Vom Ueberleben in der Risikogesellschaft, în: *Risiko und*

RISCURILE - UN NOU DOMENIU AL CERCETĂRII SOCIALE

- Wagnis. *Die Herausforderung der industriellen Welt*, Vol. 2, Schuetz, M. (coord.), Pfullingen, 1990, pp. 12-31.
- Beck, U., Politische Wissenstheorie der Risikogesellschaft, in: *Risiko und Gesellschaft. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung*, Bechmann, G. (coord.), Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993, pp. 305-326.
- Dahrendorf, R., *Lebenschancen*, Suhrkamp Verlag, 1979.
- Dombrowsky, W. R., *Katastrophe und Katastrophenschutz*, Deutscher Universitätsverlag, 1989.
- Douglas, M., Risk Acceptability according to Social Science, Russel Sage Foundation, 1985.
- Douglas, M., Risk as a Forensic Resource. From "Chance" to "Danger", in: *Daedalus*, Vol. 119, Nr. 4, 1990, pp. 1-16.
- Elias, N., *Ueber die Zeit*, Suhrkamp Taschenbuecher Verlag, 1988.
- Ellis, R., Thompson, M., Wildavsky, A., *Cultural Theory*, Westview Press, 1990.
- Elster, J., Risiko, Ungewissheit und Kernkraft, in: *Risiko und Gesellschaft. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung*, Bechmann, G. (coord.), Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993, pp. 59-87.
- Garrick, B. J., Kaplan, S., Die Quantitative Bestimmung von Risiko, in: *Risiko und Gesellschaft. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung*, Bechmann, G. (coord.), Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993, pp. 91-124.
- Gerlach, L. P., Protest Movements and the Construction of Risk, in: Covello, V. T., Johnson, B. B. (coord.), *The Social and Cultural Construction of Risk*, Dordrecht, Reidel Publishing Company, 1987.
- Giddens, A., The consequences of Modernity, Cambridge, University Press, 1989.
- Halfmann, J., Risk Avoidance and Sovereignty, in: *Praxis International*, 1, 1988.
- Halfmann, J., Japp, K. P., New Social Movements as Active Risk Observers, studiu prezentat la *Prima Conferință Europeană pe Mișcări Sociale*, Berlin, 1992.
- Japp, K. P., Selbsterzeugung oder Fremdverschulden? Thesen zum Rationalismus in den Theorien sozialer Bewegungen, in: *Soziale Welt*, H. 3, 1984.
- Japp, K. P., Risiken der Technisierung und die Neuen Sozialen Bewegungen, in: Bechmann, G. (coord.): *Risiko und Gesellschaft*, Opladen, 1989.
- Japp, K. P., Komplexität und Kopplung: Zum Verhaeltnis von oeko-Forschung und Risikosoziologie, in: *Risikante Entscheidungen und Katastrophenpotentiale*, Halfmann, J., Japp, K. P. (coord.), Opladen, Westdeutscher Verlag, 1990, pp. 176-195.
- Japp, K. P., Das Risiko der Rationalität fuer Technisch-oekologische Systeme, in: *Risikante Entscheidungen und Katastrophenpotentiale*, Halfmann, J., Japp, K. P. (coord.), Opladen, Westdeutscher Verlag, 1990, pp. 34-60.
- Japp, K. P., Risiken der Technisierung und die neuen sozialen Bewegungen, in: *Risiko und Gesellschaft. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung*, Bechmann, G. (coord.), Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993, pp. 375-402.
- Krueger, W., Risiken als Gegenstand der Sicherheitswissenschaft, in: *Technische Risiken in der Industriegesellschaft*, Compes, P. C. (coord.), Wuppertal, 1986, pp. 299-316.

- Le Goff, J., *Negustorii și Bancherii în Evul Mediu*, București, Meridiane, 1994.
- Luhmann, N., *Oekologische Kommunikation*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1990.
- Luhmann, N., *Soziologie des Risikos*, de Gruyter, Berlin/ NY, 1991.
- Luhmann, N., *Die Moral des Risikos und das Risiko der Moral*, în: *Risiko und Gesellschaft. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung*, Bechmann, G. (coord.), Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993, pp. 327-338.
- Perrow, Ch., *Normal Accidents*, New York, 1984.
- Rip, A., *The Danger Culture of Industrial Society*, în Kasperon, R. E., Stallen, P. J. M. (coord), *Communicating Risks to the Public*, Dordrecht/ Boston/ London, 1991, pp. 345-365.
- Starr, C., *Sozialer Nutzen versus technisches Risiko*, în *Risiko und Gesellschaft. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung*, Bechmann, G. (coord.), Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993, pp. 3-24.
- Tourain, A., *The Voice and The Eye*, Cambrige, 1981.